

Vabadussõjalaste retseptsioon Pätsi ajast kaasajani

Ago Pajur

Eellugu

Loomulikult kujunes vabadussõjalaste kuvand juba enne „Pätsi aega”, mis sai alguse 12. märtsi riigipöördega. Toona oli see aga üpris ebamäärane ja laialivalgus, seetõttu ka raskesti kirjeldatav. Ühest küljest teisesen nimetatud kuvand ajas, ning kuna pöördelistel aegadel toimuvad põhjalikud muudatused inimeste tõekspidamistes ja väärtushinnangutes väga kiiresti, siis erinesid ka kujutluspildid vabadussõjalastest – näiteks 1930. aastal ja 1934. aastal – kardinaalselt. Teisalt olenes see pilt veelgi rohkem inimeste poliitilistest sümpaatiatest. Üldistavalt võib väita, et mida rohkem vabadussõjalaste liikumine politiseerus, seda rohkem jagunes rahvas kahte lehte – vabadussõjalaste pooldajateks ja nende vastasteks, kusjuures vastaste hulgas andsid tooni n.-ö. vanade erakondade liikmed ja toetajad. Vanadest erakondadest omakorda taunisid vabadussõjalust kõige teravamalt sotsialistid, süüdistades vabadussõjalasi muu hulgas vägivaldse riigipöörde ettevalmistamises, diktatuuripüüdlustes, salasidemetes Saksa natsionaalsotsialistidega, kavatsustes korraldada arvete-õiendamine oma poliitiliste vastastega jne.¹

Enne riigipööret jõudis ilmuda vaid üks üldistavam vabadussõjaluse käsitlus – raama-

tuke Eduard Laamani sulest.² Selle puhul ei tohi muidugi unustada, et Laaman oli pikka aega kuulunud Tööerakonna ridadesse ning kritiseerinud vabadussõjalust ajakirjanduse veergudel korduvalt (meenutagem kas või tema avalikku kirja veebruaris 1933³). Nüüdse käsitluse puhul torkab silma Laamani kahetine suhtumine vabadussõjalusse. Kui lähtuda raamatu ülesehitusest, ei jää märkamata, et autor vaatleb vabadussõjalasi Eesti erakondliku süsteemi loomuliku osana ning paigutab nad koguni keskerakondade hulka, tõsi küll, ilmselt poliitilise tsentri paremale tiivale. Samas kehtib säärane liigitus nähtavasti üksnes n.-ö. algse vabadussõjaluse kohta, sest artikli kokkuvõttes jõuab Laaman – olles eelnevalt kirjeldanud mitmeid pöördelisi momente liikumise politiseerumise teel – hoopis teistsugusele järeldusele: vabadussõjalaste näol olla tegemist *parempoolse revolutsioonilise riigipöörjate rühmaga*, mille sünd poleks olnud mõeldav ilma tugevate välismõjudeta (Saksa natsionaalsotsialistid ja Soome Lapua-liikumine) ning mille taotlused olevat sihitud diktatuuri poole.⁴

Vabadussõjalased ise mõistagi eitasid nii välismõjutuste olemasolu kui ka riigipöörde kavatsusi ja püüdlusi diktatuuri suunas. Milliste poliitiliste jõudude väited ja millises ulatuses enne *Pätsi aega* rahva seas vabadussõjalaste kuvandi kujunemist mõjutasid, peab jääma vastamata küsimuseks. Tõha saab vaid ühe väheütleva järelduse – enne riigipööret levis Eesti ühiskonnas vabadussõjalaste kohta väga erinevaid kuvandeid.

Pätsi aeg

Vahetult pärast riigipööret hakkasid uued võimumehed kujundama ühtset tervikpilti vabadussõjalusest. Säärase pildi loomisel etendasid võtmerolli riigivanem Konstantin Pätsi kõne Riigikogus,⁵ kaitseväge ülem-

¹ Vt. nt.: Vägivaldne riigipööre Eestis teoksil. – Rahva Sõna 09.08.1933.

² E. Laaman. Erakonnad Eestis. – Elav Teadus. Sissejuhatus poliitikasse IV. Tallinn, 1934.

³ E. Laaman. Kiri vabadussõjalasele. – Waba Maa 15.02.1933.

⁴ E. Laaman. Erakonnad Eestis, lk. 62.

⁵ Riigikogu V koosseis. Stenograafilised aruanded. IV istungjärk. Tallinn, 1934, lk. 1435–1438.

juhataja Johan Laidoneri käskkiri ametisse astumisel⁶ ning kohtu- ja siseminister Johan Mülleri otsus vabadussõjalaste organisatsioonide sulgemise kohta.⁷ Pisierinevustele vaatamata löid nimetatud seisukohavõtud, millele lisandusid rohked ajakirjanduslikud usutlused, palli ühte väravasse.

Vabadussõjalastele heideti ette, et nad on loobunud oma algsetest ideaalidest ja lasknud kõikvõimalikel kaasajooksikutel nii Vabadussõja kui ka Vabadussõja veteranide auväärse nime porri tallata. Väideti, et suur(em) osa liikumisega ühinenud inimestest läks kaasa üksnes isikliku kasu lootuses. Samuti süüdistati neid uusi kaasajooksikuid selles, et nad olevat varem pooldanud vabadussõjalaste tööeksperimentidele vastanduvat maailmavaadet, suhtunud omariiklusesse leigelt või lausa vaenulikult, sõimanud Vabadussõjas osalenuid valgeteks lihunikeks jne. Seega anti üpris otseselt mõista, et vabadussõjalaste liikumist üritasid oma huvides ära kasutada kommunistid.

Korduvalt rõhutati välistoetajate ja -rahas-tajate, samuti väliste eeskujude lubamatult suurt osa vabadussõjaluse arengus. Otseselt neid välisjõude enamasti küll ei nimetatud, kuid rahvas pidi ise taipama – olid ju sotsia-listid varemgi väitnud, et vabadussõjalased on tihedalt seotud natsidega. Muu hulgas pandi vabadussõjalastele pahaks sedagi, et nad kasutavad võõrsilt laenatud vormiriietust ja tervitusviisi.

Väideti, et Vabadussõjalaste Liit on oma seesmisel korraldusel loobunud demokraatlikest põhimõtetest, asendades need ainujuhi (füüreri) printsipibiga. Sellest tulenevalt ei kujunenud organisatsiooni sees langetatud otsused avaliku diskussiooni tulemusena ja konsensuslikult, vaid sisuliselt üks väga väike grupp keskjuhatuse liikmeid dikteeris oma tahet liikumises osalenud tuhandetele lihtliikmetele, kes täitsid kõiki korraldusi pimesi.

Eriti räigelt kõlasid süüdistused, nagu oleksid vabadussõjalased kujundanud põhikirjas ettenähtud poliitilise organisatsiooni kõrvale veel salajase sõjaväelise organisatsiooni. Selle

eesotsas seisnud peastaap ning selle liikmed olevat jagatud kompaniidesse, rühmadesse ja jagudesse, kusjuures igale allüksusele määratud kindel juht. Lisaks korraldatud nn. korrapidajate üksustest aktiivset löögijõudu.

Selline suurelt jaolt riigivastastest elementidest koosnev, vaenulike välisjõududega tihedalt seotud, üksikisiku ainuvõimu juhitud ning sõjaväeliselt organiseeritud jõud olevat valmistunud revolutsiooniks – vägivaldseks võimuhaaramiseks. Ettevalmistused toimunud kindla kava alusel, mille esmaseks sihiks olevat olnud riigivõimu autoriteedi õõnestamine ja võimu enda seesmine laostamine. Riigivõimu autoriteedi õõnestamiseks olla käivitatud seninägematu ulatusega propagandakampania. Tavapäraste propagandavõtete kõrval võetud kasutusele äärmiselt hoolimatu demagoogia. Rahvale väideti, et kehtiv riigikord ja valitsemisviis on riiki üksnes laostanud ning senised valitsused, riigiasutused ja poliitikud pole 15 aasta jooksul teinud midagi positiivset, vaid on üksnes omakasu taga ajanud ja rahvale õnnetusi kaela toonud. Niisuguste väidete tõestamiseks puhuti mitmesugused väikesed väärnäh-tused mõõdutundetult suureks ega kokkutud tagasi otsesest laimust ja valest. Varasemate saavutuste mahategemise, riigivõimu ja -juhtide mustamisega külvati teadlikult-tahtlikult vihavaenu rahva sekka, killustati rahvast, kihutati erinevaid kihte üksteise vastu.

Võimu seesmiseks laostamiseks hakanud vabadussõjalased oma poliitilisi vastaseid terroriseerima, neid ähvardades ja neile moraalset survet avaldades. Muu hulgas ähvardati võimule tulles õiendada arved kõigi teisitmõtlejatega (võtame varanduse ära, saadame koonduslaagrisse jne.). Vabadussõjalaste hulka kuulunud ametnikud käitusid ülbelt ja ütlesid ülematele otse, et nende valitsusaeg saab kohe otsa. Sellise hirmutamise tagajärjed ilmnunud peagi. Paljud riigi- ja omavalitsusametnikud jõudsid veendumusele, et senisel riigivõimul pole enam midagi öelda ega käskida, sest kohe-kohe tulevad uued mehed

⁶ Johan Laidoner. Koguteos. Koostanud V. Saarsen. Stockholm, 1953, lk. 98–100.

⁷ Riigi Teataja 1934, 26, 201.

ning tark ametnik püüab ju juba varakult uute juhtidega häid suhteid luua. Seetõttu eelistanud (või olnud sunnitud) ametnikud mitmel pool täita vabadussõjalaste korraldusi. Eriti ohtlikuks kujunes säärane võimu laostamine kaitseväes ja Kaitseliidus, kus eiratud seaduslike ülemate korraldusi ja käidud vabadussõjalastele usatavust vandumas. Mõneski väeosas organiseeritud vabadussõjalastele alluvaid rühmi ja tehtud ettevalmistusi relativastatud väljaastumiseks.

Halvustades senist demokraatlikku riigikorda, soovinud vabadussõjalased pärast võimuletulekut asendada selle võõrsilt laenatud poliitiliste põhimõtetega, mille sisuks igasuguse teistimõtleamise väljajuurimine ühiskonnast, ühe partei diktaatorlik ainuvõim ja kontrollimatu võimutsemine kõigi elualade üle, ning juhi põhimõttele rajatud valitsemissüsteem. Seejuures olnud vabadussõjalased veendunud, et võim läheb nende kätte juba lähiajal ning igal juhul. Korduvalt olevat avaldatud mõtet, et kui valimiste teel ei õnnestu riigi valitsemist oma kätte võtta, siis võetakse võim jõuga. Eriti agaralt propageeritud aktiivset võitlust võimu haaramiseks vabadussõjalaste lippude õnnistamisel.

Seega olevat kogu vabadussõjalaste tegevus arenenud selles suunas, et soodsa võimaluse korral teostada vägivaldne väljaastumine, kukutada kehtiv riigi- ja ühiskondlik kord ning panna maksma vabadussõjalaste diktaator. Väljaastumiseks vajalikud eeltööd olnud märtsiks 1934 tehtud ja vastavad korraldused antud. Isegi lipukangad olnud tellitud, et pärast võimu haaramist manifestatsioone läbi viia. Laidoneri kinnitusel „kujunes välja samane kodusõja ja riigipöörde õhkkond, mis meie rahvale tuntud 1. detsembri 1924. a. sündmustest”.⁸

Sarnased seisukohad domineerisid pärast 12. märtsi ka ajakirjanduse veergudel. Oli ju toonane erakondlik ajakirjandus juba varem vabadussõjalasi suuremal või vähemal mää-

ral tauninud ning tõttas nüüd muutunud olukorda oma huvides ära kasutama. Seda enam, et riigivanema, ülemjuhataja ja siseministri väited kavandatud riigipöörde asjus kõlasid vägagi veenvalt. Selleks ajaks aga, kui ajakirjanikud neis väidetes kahtlema hakkasid, olid uued riigijuhid jõudnud sõnavabadust tundavalt piirata ning nii jäidki eelpool refereeritud väited vabadussõjaluse maine kujundamisel püsima. Alternatiivseid hinnanguid polnud lihtsalt võimalik avaldada.

Mõningad muudatused esialgsetes seisukohtades siiski toimusid. Nii näiteks vähenesid pärast 1935. aasta suvel toimunud esimest vabadussõjalaste protsessi süüdistused, nagu oleks liikumine valmistunud vägivaldseks väljaastumiseks. Kuid see taandumine jäi väga lühiaegseks ning 8. detsembri sündmuste järel kogusid vanad süüdistused uut jõudu. Seejuures jäeti teadlikult tähelepanuta asjaolu, et vabadussõjalaste staatus, võimalused ja sihid märtsis 1934 ja detsembris 1935 ei olnud ligilähedaseltki võrreldavad.

Elujõulisemateks osutusid need uudsusele pretendeerinud hinnangud, mis jõudsid avalikkuseni Pätsi aja lõpuaastatel.⁹ Uute käsitluste kõige silmatorkavamaks erisuseks oli asjaolu, et kui vahetult pärast riigipööret kuulutati halvaks ja hädaohtlikuks kogu vabadussõjalaste liikumine, siis nüüd jagati see ajaliselts kahte ossa. Seejuures leiti, et oma kujunemise ja arenemise algetapil oli vabadussõjalus kõigiti positiivne ja koguni hädavajalik. Eduard Laaman väljendas niisugust mõtet üsna ettevaatlikult ja tagasihoidlikult – ennekõike selles kontekstis, et sisepoliitiline kriis ei kasvanud välja mitte ainult vabadussõjalaste tegevusest, vaid omajagu süüd oli selles ka vanadel erakondadel, Riigikogul ja valitsusel, samuti järjest teravneval majanduskriisil ning välismaistel eeskujudel (siiski mitte niivõrd Saksa natside, kui Soome lapualaste eeskujul).

Friido Toomus seevastu läks märksa kaugemale ja kinnitas otsesõnu, et algne

⁸ Johan Laidoner, lk. 100.

⁹ E. Laaman. Põhiseaduse kriisi arenemine 1928–1933. – Põhiseadus ja Rahvuskogu. Tallinn, 1937, lk. 29–45; E. Laaman. Konstantin Päts: poliitika- ja riigimees. Tartu, 1940; F. Toomus. Konstantin Päts ja riigireformi aastad. Tartu–Tallinn, 1938.

vabadussõjalas kujutas enesest „tervendusliikumist”, mis esindas kainet arusaamist olukorrast ja kasvas välja Eesti enda oludest, olles ennekõike „meie poliitilise mõtlemise ja poliitiliste väärtusemõistete laostumise vastukajaks”.¹⁰ Toomuse sõnul olid vabadussõjalased rõhutanud täiesti õigesti vajadust kogu riiklikku elu kuni aluspõhjani uuendada. Nende alustatud võitlus erakondlike pahede ja kõikjal lautava parteivaimu vastu olnud hädatarvilik. Igati mõistlik olnud ka nende soov kehtestada vastukaaluks erakondade võimule tugev presidendivõim ning kindlustada valitsusele piisav tegevusvabadus. Sel moel lootnud vabadussõjalased piirata poliitilisi erimeelsusi, seada riigi huvid kõrgemale kildkondlikest huvidest ja tugevdada rahva terviklikkust. Tänu sellisele positiivsele programmile koondunud algse vabadussõjalase ümber inimesed, kes olid pettunud senises riikluses ja erakondades ning küllastunud poliitilistest võitlustest, inimesed, kes tundsid vastikust säärase riigi vastu, nagu see toona oli, ning soovisid kardinaalseid muudatusi.

Kuid seesuguste uudsete hinnangute sihiks polnud kindlasti mitte vabadussõjalaste moraalne rehabiliteerimine, sest häid sõnu jätkus autoritel üksnes algse liikumise iseloomustamiseks. Järgnes juba Pätsi, Laidoneri, Mülleri jt. kõnedest ja pöördumistest tuttav süüdistustelaviin – ikka kuni riigivõimu laostamise, vägivaldse riigipöörde ettevalmistamise ning diktatuuripüüete ja *Führer*’i-prinsiibi rakendamise kavadeni. Kogu näiline „uudsus” kasvas välja toona võimuladvikust kultiveeritud seisukohast, mille kohaselt oli endisaegne *formaalne liberaaldemokraatia* (*liberaalne massidemokraatia*) koos oma põhiseaduse, parteide ja rahvaesindusega Eesti oludesse sobimatu ja taunitav, mistõttu tuli hävitada ning asendada uut laadi *organiseeritud ja distsiplineeritud juhitava demokraatiaga*.

Kokkuvõttes vajab rõhutamist, et kogu Pätsi aja jooksul sai avalikkus kuulda üksnes teravaid süüdistusi, sh. ka otseseid valesüü-

distusi vabadussõjalaste aadressil. Ametlikult propageeritavaid väiteid kahtluse alla seada polnud võimalik ning ka süüdistatavatel enesetel puudusid väljundid oma tõekspidamiste, tegevuse ja eesmärkide selgitamiseks. Seega kujunes Pätsi režiimi aastatel vabadussõjalaste kuvand täiesti negatiivseks.

Pagulus

Esimene võimalus Pätsi ajal kujundatud vabadussõjalaste renomeed korrigeerida tekkis Teise maailmasõja aastail, mil Harri Moora ning August ja Linda Annist seadsid kokku üldülevaate Eesti ajaloost.¹¹ 1944. aastal Helsingis soomekeelsena ja 1946. aastal Stockholmis eestikeelsena ilmunud raamat pidanuks väljendama kui mitte Pätsi režiimile opositsioonilist meelsust, siis vähemasti liberaalse haritlaskonna tõekspidamisi – oli ju nüüd esmakordselt võimalik kirjutada möödani-kust, arvestamata propagandatalituse suunistega. Kuid teos ei toonud kaasa põhimõttelisi muudatusi, piirdudes vaid mõne rõhuasetuse ümberseadmisega. Nii seostati liikumise esiletõusu ennekõike majanduskriisiga (vähenes kriitika varasema liberaaldemokraatia aadressil), loobuti vabadussõjalasi halvustavast irooniast, tõsteti esile ohtu, mis vabadussõjalaste võimule tulles võinuks lähtuda Nõukogude Liidust, ei kõneldud konkreetsetest riigipöördekadest 1934. aastal jne. Ent ülejäänus jäid varasemad hinnangud püsima: liikumise demokraatiavastasus, seotus natsionaalsotsialismiga, kihutustöö demagoogilisus, terroriseerivad ähvardused, salajane sõjaväeline organisatsioon... Tõsi, hinnangud esitati väljapeetult akadeemilises toonis, konstateerides fakte, mitte esitades süüdistusi.

1940.–1950. aastatel kõneldi paguluses vabadussõjalastest jätkuvalt negatiivses võtmes. Omalaadseks „saavutuseks” sellel süüdistuste teel kujunes Märta Raua raamat,¹² mis lähtus oma väidetes Pätsi aja „parimatest

¹⁰ F. Toomus. Konstantin Päts ja riigireformi aastad, lk. 108–109.

¹¹ M. Ojamaa, A. ja T. Varmas. Eesti ajalugu. Stockholm, 1946.

¹² M. Raud. Kaks suurt. Jaan Tõnisson, Konstantin Päts ja nende ajastu. Toronto, 1953.

traditsioonidest". Raua väitel olnud esialgu tegemist Eesti oludest – mitte niivõrd majanduskriisist kui rahulolematusest senise valitsemisviisi, põhiseaduse, Riigikogu ja erakondadega – välja kasvanud protestiliikumisega, kuid peatselt asendunud soov riigi elu tervendada vabadussõjalaste isiklike võimuambitsioonide teostamisega. Raamatut lugedes torkabki eriti silma vabadussõjalaste isiklik ründamine, mis avaldus püüdes neid naeruvääristada ja halvustada. Nii rääkis Raud „noortest auahnetest tuisupeadest”,¹³ kes haaranud keskliidus võimu ainult selleks, et kasutada organisatsiooni omaenda poliitilise hüppelauana. Ühtlasi äratas ta ellu juba Laamanilt pärineva väite, mille kohaselt vabadussõjaluse politiseerumine sai alguse sellest, kui Riigikogu majandussurustise surve leevendamiseks alandas eruohvitseride pensione. Üksnes halvustamisena saab käsitleda Raua sõnu selle kohta, et kuna „vapside taskufüüer” Sirk ei saanud nooruse tõttu presidendiks kandideerida, leiti „sõjainvaliid” Larka, kes oli valmis leppima presidendi auga, loovutades võimu Sirgule.¹⁴

Ridade vahelt võib välja lugeda, et vabadussõjalaste liikumine oli ennekõike kasulik kahele Eesti suhtes vaenulikult meelestatud välisriigile – Saksamaale ja Nõukogude Liidule. Raua sõnul seadsid vabadussõjalased oma iidoliteks Hitleri ja natsionaalsotsialistliku Saksamaa (kurioosumina mõjub väide, et vabadussõjalased kavatsesid muuta Eesti uueks riigilipuks oma must-valge lipu, mille värvid olla laenatud Preisimaalt) – samas kui liikumisega olevat ühinenud „kommunistlike tööliste massid”, kes „kandsid nüüd punase kaelasideme asemel vapside nokata mütsi ja lootsid vapside abiga võimu haarata”.¹⁵

Tõeliseks „apoteoosiks” võib aga pidada Raua kirjeldust vabadussõjalaste riigipöördekavast. Kuna Larka saanud riigivanema kandi-

daatide ülesseadmisel vähem allkirju kui Päts ja Laidoner, siis kaotanud vapsid lootuse tema edust valimistel ja otsustanud haarata võimu vägivallaga. 12. märtsi hommikul võtnud tulevased mässumehed Toompeal paiknenud riigiasutused valve alla, valitsuse kukutamine olnud määratud sama päeva õhtuks ning signaali avalikuks väljaastumiseks pidanuks andma Mere puisteel toimuv rahvakoosolek.¹⁶

Uue ajajärgu vabadussõjalaste kuvandi loomisel juhatas sisse ajakirjanik Jüri Rummelgas artikliga, mis ilmus korp! Sakala juubelikogumikus.¹⁷ Selles deklareeris autor väga selgelt: „Vabadussõjalaste liikumine oli reformistlik ja revisjonistlik liikumine, mille taotlusi püüti läbi viia nendes piirides, nagu see sellal Eestis maksvate seaduste põhjal oli lubatud. Kaugeemale sellest ei mindud ega üritatudki minna.”¹⁸ Ühtaegu ründas Rummelgas teravalt 1935. aasta kohtuprotsessi vabadussõjalaste juhtide – ülimalt austust väärivate Vabadussõja legendaarsete juhtide ja kangelaste – üle ning süüdistas poliitilist politseid (kaudselt toonaseid riigijuhte) Artur Sirgu mõrvamises.

Vabadussõjalaste kuvandi muutmise kõige olulisemaks verstapostiks sai kaks aasta hiljem lugejate ette jõudnud William Tomingase teos.¹⁹ Võiks väita, et Tomingas pööras Eesti lähiajaloo senise käsitluse pea peale (või ehk pea pealt jalgadele tagasi?). Ta ei eitanud mitmeid vabadussõjalastele esitatud vähemtähtsaid süüdistusi (ründav kihutustöö ja demagoogilised lubadused, poliitiliste vastaste solvamine ja halvustamine, omakasupüüdlise „saamameeste” osalemine liikumises jms.), kuid leidis, et needsamad patud iseloomustasid ka kõiki teisi poliitilisi jõude. Seetõttu saavat vabadussõjalastele ette heita vaid seda, et nad võtsid üle oma eelkäijate võtted ega suutnud tuua Eestisse uut, senisest kõrgemat poliitilist kultuuri. Seevastu põhisüüdis-

¹³ M. Raud. Kaks suurt, lk. 248–249.

¹⁴ M. Raud. Kaks suurt, lk. 266.

¹⁵ M. Raud. Kaks suurt, lk. 257.

¹⁶ M. Raud. Kaks suurt, lk. 266–267.

¹⁷ J. Rummelgas. Meie vaimsuse kujunemisest. – Verbum habet Sakala. Korp! Sakala 1909–1959. New York, 1959, lk. 28–36.

¹⁸ J. Rummelgas. Meie vaimsuse kujunemisest, lk. 32.

¹⁹ W. Tomingas. Vaikiv ajastu Eestis. New York, 1961.

tusi (riigipöördeks valmistumine, riigivõimu seesmine õonestamine, salasidemed natsliku Saksamaaga, soov asendada demokraatia diktatuuriga, liikumise juhtimine ainuvõimu printsiibil) eitas Tomingas kategooriliselt, tehes liikumisele ühe omapoolse etteheite: vabadussõjalased ei toonitanud küllalt tugevalt ja küllalt sageli, et diktatuuritaotlused on neile võõrad ja nende sihiks on üksnes kehtiva demokraatia tervendamine. Kuid Tomingas läks veelgi kaugemale, suunates vabadussõjalastele inkrimineeritud süüdistused Pätsi ja Laidoneri vastu, kusjuures ta tegi seda õige edukalt. Raamatu ilmumine tekitas pagulaskonnas väikese tormi ning tõi autorile tõsiseid pahandusi, ennekõike süüdistusi rahvusliku üksmeele lõhkumises, Eesti iseseisvusele seljataguse noahoobi andmises, rahvuslike suurmeeste mustamises jms.

Kindlasti on mitmed Tomingase raamatule osaks saanud etteheited (faktivead, subjektiivsus, erapoolikus, kaheldavad hinnangud ja järeldused) põhjendatud, kuid ometi tõi teose ilmumine kaasa radikaalse murrangu Eesti lähiajaloo käsitlemises. Oluline ei ole mitte niivõrd see, et siitpeale jagunes suur osa ajalookirjutusest, Rein Marandi sõnu kasutades, võitjate ja kaotajate ajalooks, samuti mitte küsimus, kummale poolele seisis ajalooline tõde lähemal, vaid ennekõike tõsiasjas, et nüüd muutus varasem must-valge ajaloopilt värvilisemaks ja seega tõepärasemaks. Ühtlasi muutus oluliselt ka vabadussõjalaste kuvand.

Väga suure panuse usaldusväärsema kuvandi loomisesse andsid mitte selgelt poole (võitjad või kaotajad) valinud kirjamehed, vaid professionaalsed uurijad, kes üritasid vastandlikest käsitlustest sünteesida võimalikult usutavat tervikpilti. Sellistest uurijatest väärivad nimetamist Imre Lipping ja Tõnu Parming

ning loomulikult ja ennekõike – pjedestaali kõrgeimal astmel seisvana – Rein Marandi.²⁰ Kuigi küsimus sellest, kui palju neid tõsiteaduslikke uurimusi loeti ja kuivõrd nendes sisalduvad uudsed seisukohad juba kivilinenud vaateid mõjutada suutsid, peab siinkohal jääma vastamata, pole kahtlust, et 1970. aastatel muutus paguluses ettekujutus vabadussõjalusest oluliselt tõelähedasemaks.

Eesti NSV

Paraku puudutas 1960. aastatel alguse saanud vabadussõjaluse ümberhindamine ainult pagulaskonda. Okupeeritud Eestisse need muutused mõistagi ei jõudnud ning kodumaal jäid ainuvalitsevaks nõukogulikud kontseptsioonid. Tagantjärele näivad need küll õige veidratena, kuid kuna just need moonutasid aastakümnete vältel mitmete põlvkondade ajaloonägemist, siis tuleb põgusalt nendegi juures peatuda.

Laia üldsuse ette jõudsid nõukogulikud hinnangud vabadussõjalastele Gustav Naani toimetatud kirikuulsa „Eesti NSV ajaloo”²¹ vahendusel. Suure kriisi aastaid käsitletud peatüki autor oli tulevane akadeemik isiklikult, kes maalis Eesti lähiajalooost sügavalt „omapärase” pildi. Esimene omapärasus seisnes asjaolus, et kogu omariiklusaeg kuulutati diktatuuri perioodiks – Pätsi-eelne aeg „kodanlik-natsionalistlikuks diktatuuriks” ja Pätsi aeg „fašistlikuks diktatuuriks”. Teiseks deklareeris Naan, et 1930. aastate alguses püüdlisid fašistliku diktatuuri kehtestamisele kõik toonased poliitilised liikumised ja erakonnad, ning tegi sellest teesist rohkem kui üllatava järelduse: „vapse toetasid teised kodanlikud parteid”.²² Siiski oli ka uue „kont-

²⁰ I. Lipping. The emergence of Estonian authoritarianism. – Baltic History. Editors: A. Ziedonis jr., W. L. Winter, M. Valgemäe. Columbus, Ohio, 1974, lk. 209–216; T. Parming. The collapse of liberal democracy and the rise of authoritarianism in Estonia. London/Beverly Hills, 1975; R. Marandi. Must-valge lipu all: Vabadussõjalaste liikumine Eestis 1929–1937. I. Legaalne periood (1929–1934). – Acta Universitatis Stockholmiensis. Studia Baltica Stockholmiensia 6. Stockholm, 1991; R. Marandi. Must-valge lipu all: Vabadussõjalaste liikumine Eestis 1929–1937. II. Illegaalne vabadussõjalus (1934–1937). – Acta Universitatis Stockholmiensis. Studia Baltica Stockholmiensia 18. Stockholm, 1997.

²¹ Eesti NSV ajalugu (kõige vanemast ajast tänapäevani). Toimetanud G. Naan. Tallinn, 1952.

²² Eesti NSV ajalugu, lk. 358.

septsiooni” loojal vaja vabadussõjalasi kuidagi teistest poliitilistest jõududest eristada, milleks Naan kutsus appi „välisimperialistid”. Tema sõnul toetasid Saksa imperialistid vapse ning Ameerika-Inglise imperialistid põllu-meestekogusid.

Uue taseme saavutas Naan siltide kleepimisel. Vabadussõjalaste Keskliitu nimetas ta „eesti hitlerlaste organisatsiooniks”, mis kujutanud üht osa „hitlerlaste agentuurist” Eestis (teise osa moodustasid baltisakslased). „Vapside sogane „liikumine””, mille eesotsas seisnud „fašistlikud avantüristid Sirk, Larka jt.”, haaras Naani sõnul kaasa ennekõike kuritegelikke elemente, pankrotistunud äri-mehi ja spekulante ning osa kriisitingimustes meeletehetele viidud väikekodanlusest. Kaikameestel olnud kolm peamist eesmärki: 1) fašistliku diktatuuri kehtestamine; 2) Eesti allutamine Saksamaale; 3) töölisliikumise täielik mahasurumine.²³

Okupeeritud Eesti ajalookirjutuses 1950. aastate algul jagamatult valitsenud stalinlik-naaniliku marasmi kõige suuremaid totrusi hilisematel kümnenditel küll korrigeeriti, kuid seda üsnagi tagasihoidlikus ulatuses. Kuni iseseisvuse taastamiseni jäid vabadussõjalaste liikumise suhtes kõlama väited, mille kohaselt: 1) vabadussõjalaste näol oli tegemist fašistidega (loe: natsionaalsotsialistidega); 2) vabadussõjalased orienteerusid nii oma igapäevases tegevuses kui ka tulevikusihtides Hitleri-Saksamaale; 3) vabadussõjalased said hitlerlastelt ulatuslikku majanduslikku abi ja poliitilist toetust; 4) 1934. aasta algul valmistusid vabadussõjalased relvastatud riigipöördeks; 5) võimule tõustes oleksid vabadussõjalased viinud Eesti Saksamaa kiiluvette.²⁴

Pärast iseseisvuse taastamist

Eestis ilmusid esimesed nõukogulikest väärkujutlustest vabad Eesti ajaloo üldkäsitlused 1989. aastal²⁵ ning järgmised aastatel 1991–1992.²⁶ Nimetatud raamatutes suure kriisi aastatest kirjutanud Mart Laar, Külli Arjakas ja Jüri Ant jäid vabadussõjalaste osas üpris napolisõnaliseks ja ettevaatlikuks, loobudes varem nii meelsasti harrastatud sildistamisest. Siiski väitsid kõik autorid – kes veendunult, kes kahtlevamalt –, et vabadussõjalaste näol oli tegemist fašistliku (fašismi Itaalia vorm) massiliikumisega ning et vabadussõjalaste äge kihutustöö ja demagoogilised lubadused suurendasid oluliselt juba varem ühiskonnas leidunud pingeid. Pätsi ajal ja okupatsiooni-kümnenditel vabadussõjalastele inkrimineeritud süüdistusi vägivaldse riigipöörde kavatsustes ei mainitud isegi vihjamisi. Seega lähitud esimestes iseseisvuse taastamise järgselt ilmunud üldkäsitlustes paguluses kujunenud tasakaalustatud kuvandist.

Viimase kümmekonna aasta jooksul on ilmunud mitmeid üldkäsitlustest märksa põhjalikumaid uurimusi,²⁷ mis on kahtlemata oluliselt rikastanud vabadussõjalusest kujunenud pilti, täpsustanud üksikasju, avanud uusi vaatenurki, pakkunud senisest erinevaid tõlgendusvõimalusi, kuid toomata endaga kaasa suuri põhimõttelisi murranguid suhtumises vabadussõjalastesse. Nendele uurimustele iseloomulikku neutraalset tooni on üritatud vabadussõjalaste suhtes säilitada ka tänapäevastes kooliõpikutes ja muudes üldkäsitlustes. Enamjaolt tunnistatakse, et vabadussõjalus kasvas välja Eestit raskelt tabanud majanduskriisist ja sisepoliitilistest probleemidest. Samas

²³ Eesti NSV ajalugu, lk. 356.

²⁴ Vt.: Eesti NSV ajalugu. III köide. 1917. aasta märtsist kuni 50-ndate aastate alguseni. Tallinn, 1971; O. Kuuli. Vapsidest Isamaaliiduni. Fašismi ja fašismivastase võitluse ajaloost kodanlikus Eestis. Tallinn, 1976; Eesti NSV ajalugu. Kõrgkoolide õpik. II osa. Tallinn, 1980.

²⁵ M. Laar, L. Vahre, H. Valk. Kodu lugu II. – Loomingu Raamatukogu 1989, nr. 42/43; Eesti ajalugu. Konspektiivne õppematerjal keskkoolile. 2. osa. Koostanud S. Õispuu. Tallinn, 1989.

²⁶ K. Arjakas, M. Laur, T. Lukas, A. Mäesalu. Eesti ajalugu. Õpik 11. klassile. Tallinn, 1991; Eesti ajalugu ärkamisajast kuni tänapäevani. Koostanud S. Õispuu. Tallinn, 1992.

²⁷ A. Kasekamp. The radical right in interwar Estonia. Houndmills [etc.], 2000; M. Graf. Parteid Eesti Vabariigis 1918–1934. koos cellooga (1905–1917) ja järelooga (1934–1940). Tallinn, 2000; A. Ruusmann. Eesti Vabariik 1920–1940. Sisepoliitiline areng. Tallinn, 1997; Ö. Elango, A. Ruusmann, K. Siilivask. Eesti maast ja rahvast. Maailmasõjast maailmasõjani. Tallinn, 1998.

rõhutatakse, et vabadussõjalastega, kelle hulgas algselt domineerisid isamaa saatuse pärast tõsimeeli südant valutanud idealistid, läks kriisi süvenemisel kaasa ka mitmesugust muud rahvast – kes isikliku kasu lootuses, kes frustratsiooni ja depressiooni väljaelamise soovis; leidis nii marurahvuslasi kui fašismist innustust saanud, kusjuures Itaaliast ja Saksamaast rohkem mõju avaldas Soome (Lapua liikumine). Samas hoidutakse enamasti vabadussõjalaste liiga kindlast paigutamisest fašistide hulka. Tunnistatakse, et pärast oktoobrireferendumit muutus vabadussõjalus senisest aktiivsemaks, ründavamaks ja sõjakamaks ning et mitmel pool esines ähvardusi ja rahva seas levis kõikmõeldavaid kuulujutte (sh. kavandatavast riigipöördest), kuid Pätsi poolt inkrimineeritud süüdistusi vabadussõjalastele riigipöördekatvustes ei peeta tõsiseltvõetavaks, vaid toonitatakse vabadussõjalaste orienteerumist legaalsele poliitilise võitluse vahenditele. Seega on loobutud alusetutest süüdistustest, hoidutakse sildistamisest, toonitatakse liikumise kodumaist päritolu, mida välismaised eeskujud vaid mõjutavad, ning rõhutatakse liikumise mitmepalgelisust, mis kasvas välja asjaolust, et liikumine koosnes väga erinevatest inimestest, kellel olid väga erinevad ajendid, tõekspidamised ja eesmärgid, mistõttu ei osutunud võimalikuks formuleerida üldomaksvõetud programmi, vaid püüti imponeerida võimalikult paljudele sotsiaalsetele gruppidele ja see soov omakorda süvendas demagoogiat.

Kahjuks peab jääma vastamata küsimuseks, kas ja kuivõrd on tänapäevased hinnangud jõudnud rahva sekka ning mil määral elavad inimeste teadvuses edasi nii Pätsi- kui nõukogudeaegsed kujutelmad. Võib karta, et kuna uudne suhtumine on tulnud Eestisse (erinevalt pagulusest) ilma ulatuslike diskussioonideta, siis on see mõjutanud nooremat põlvkonda, kuid jättnud vanemad inimesed ehk isegi teadmatusse sellest, et ammu aegadel vabadussõjalastele inkrimineeritud süüdistused on tänaseks iganenud. Nähtavasti on Kambja mees Heiki Kortspärn, kes 1999. aastal püstitas oma talu maadele ja omaenda rahade eest maakividest obeliski vabadussõjalastele, pigem erand kui reegel.

Kokkuvõtteks

Vabadussõjalaste kuvand on teinud aja jookul läbi mitmeid muudatusi. Vahetult pärast 12. märtsi pööret kujutasid uued võimurid vabadussõjalasi üksnes mustades toonides, põlgamata ära nende otsest laimamist ning süüdistamist eesmärkides ja tegudes, mille puudus liikumisega igasugune seos.

Murrang suhtumises sai teoks paguluses 1960. aastatel. Siitpeale jagunesid hinnangud vabadussõjalastele kaheks teineteisele järsult vastanduvaks suunaks – ühed jätkasid Pätsi-aegsete süüdistuste kultiveerimist, teised püüdsid vabadussõjalasi igasugusest süüst puhtaks pesta, seostades liikumisele varem omistatud demokraatia- ja parlamentarismivastasuse ning autoritaarsuse ihaluse hoopis 12. märtsil võimule tõusnud isikutega.

Okupeeritud Eestis võttis nõukogulik ajalookirjutus meelsasti üle Pätsi-aegsed süüdistused ja insinuatsioonid ning süvendas ja „rikastas” neid omalt poolt veelgi. Pikkade aastakümnete jookul kujutati vabadussõjalasi Saksa natside mõttekaaslaste ja käepikendusena ning väideti, et nad olevat olnud valmis Eesti iseseisvuse hitlerlastele maha müüma.

Pärast iseseisvuse taastamist on lähtutud paguluses kujunenud suunast, püüdes leida keskteed liikumise süüdistajate ja õigustajate vahel ning kujundada neutraalset, mõistvat ja tolereerivat suhtumist vabadussõjalastesse.

Ago Pajur

(1962)

Lõpetanud 1986. a. Tartu ülikooli ajaloolasena. Doktoritöö kaitsnud 1999. a. samas. Aastast 2000 Tartu Ülikooli Eesti ajaloo dotsent. Peamised uurimissuunad: Eesti poliitiline ja sõjaline ajalugu 20. sajandi algupoolel.